

ЖИТТЯ, ПРИСВЯЧЕНЕ НАУЦІ
(до 180-річчя від дня народження визначного
дослідника Сибіру, уродженця м. Кременця,
ОЛЕКСАНДРА ЛАВРЕНТІЙОВИЧА ЧЕКАНОВСЬКОГО)

Надзвичайно мальовничі і цікаві в ботанічному, геологічному та геоморфологічному відношеннях околиці м. Кременця сприяли формуванню у XIX-XX ст. низки визначних природодослідників. Чільне місце серед них належить географам-мандрівникам, першопроходцям важкодоступних районів Сибіру і Центральної Азії – Олександрові Лаврентійовичу Чекановському та Миколі Михайловичу Пржевальському. Обидва вони пройшли короткий, надзвичайно важкий, але продуктивний для науки життєвий шлях: перший прожив лише 43 роки, другий – 48. Обидва не були одружені, не дали потомства, але залишили величезну наукову спадщину не лише для вітчизняної, але й світової науки. Їх дослідження, проведені в середині XIX ст., й дотепер є основними, а по відношенню до деяких місцевостей – єдиним джерелом наших географічних та геологічних знань. Зібрані ними величезні колекції гірських порід, викопної та сучасної фауни і флори, топографічні та метеорологічні спостереження послужили матеріалом для багатьох наукових робіт як вітчизняних, так і закордонних вчених з усіх галузей природничих наук. О.Л. Чекановський за шість років провів три

великі експедиції загальною протяжністю робочих маршрутів близько 27 тисяч кілометрів, М.М. Пржевальський за сім років і вісім місяців – чотири експедиції протяжністю 31458 км.

Короткій характеристиці важкого життєвого шляху і титанічної наукової праці О.Л. Чекановського присвячена дана стаття.

О.Л. Чекановський народився 12 лютого 1833 р. в м. Кременці Волинської губернії (тепер Тернопільської області) у сім'ї небагатого польського дворянина власника приватного інтернату, в якому діти місцевої шляхти готувалися до вступу в Кременецький ліцей, одночасно він викладав у ліцеї німецьку мову. Мати Олександра Жюстина Жілібер – тиха і лагідна жінка за походженням була німкою. Хресним батьком Олександра був близький друг родини, відомий вчений, професор ботаніки і зоології ліцею В. Бессер. Ще в ранньому дитинстві Олександр оволодів німецькою мовою настільки, що потім не лише говорив, але й писав цією мовою свої праці. На жаль, невдовзі після народження сина мати померла, він залишився сиротою і з дитинства перебував під опікою батька та його друзів, особливо В. Бессера, який привив хлопчикові любов до природознавства і сприяв розширенню його світогляду.

У 1833-34 роках знаменитий Кременецький ліцей, як єдиний вищий навчальний заклад не лише на Волині та Поділлі, але й у всій південно-західній частині Російської імперії був переведений до Києва і на його базі створено університет Святого Володимира, в якому професор В. Бессер очолив кафедру ботаніки. В Києві Олександр закінчив гімназію і на вимогу батька поступив на медичний факультет Київського університету. Однак ніякого інтересу до медицини в нього не було і весь вільний час він присвячував природничим наукам. Ще з дитинства В. Бессер, проводячи з ним часті заміські екскурсії, знайомив хлопця з елементарними прийомами самостійної дослідницької роботи, вчив його старанно збирати та класифікувати колекції рослин і комах та бережно ставитись до природи; саме В. Бессер заклав основи наукової скрупульозності і добросовісності майбутнього вченого О.Л. Чекановського.

Навчаючись у Київському університеті, О.Л. Чекановський налагодив тісні контакти з такими відомими професорами, як ботанік Р. Трауфеттер, що завідував кафедрою ботаніки після В. Бессера та ботанічним садом, зоолог К. Кесслер і геолог К. Феофілактов, зав. кафедрою мінералогії та геології. Нехтуючи інколи заняттями з медицини, О. Чекановський з великою наполегливістю вивчав природничі дисципліни, брав участь у ботанічних та геологічних екскурсіях, проводив і деякі самостійні спостереження. Під час навчання в університеті він підготував дві наукові статті з геології. Одна з них була присвячена кристалічним породам Волині, друга – форамініферам Поділля.

Провчившись п'ять років в Київському університеті, О.Чекановський повинен був у грудні 1855 р. скласти екзамен на звання лікаря. Однак на екзамен не з'явився, до того ж і не вніс плати за навчання, тому був відрахований з університету. Але це його не хвилювало, бо в цей час він вже був у Дерпті (тепер Тарту), куди переїхав влітку 1855 р. для поглибленого вивчення геології та одночасно імматрикулювався на медичний факультет Дерптського університету, а осінню наступного 1856 р. перейшов на мінералогічне відділення природничо-історичного факультету, остаточно порвав з медициною і повністю віддався геології та мінералогії.

У Дерптському університеті він став активним членом гуртка любителів природи. Там Олександр вперше зустрівся і подружився з Фрідріхом Шмідтом та Бенедиктом Дибовським, пізніше видатними вченими (Ф. Шмідт (1832-1908), російський геолог, палеонтолог і ботанік, академік, спеціаліст зі стратиграфії силуру Прибалтики; Б. Дибовський, польський зоолог, з 1883 р. професор Львівського університету, потім іноземний член-кор. АН СРСР). Разом зі Ф.Шмідтом в 1856-1857 рр. О. Чекановський здійснив декілька екскурсій в Естляндію і на острів Езель для детального ознайомлення з силурійськими відкладами, щоби пізніше продовжити дослідження силуру в Придністров'ї, який обстежував раніше і звідки привіз багату колекцію викопної фауни, залишену частково в Києві та Дерпті.

У Дерпті в 1856-1857 рр. О. Чекановський під керівництвом професора Гровінгга розібрав і визначив петрографічну колекцію мінералогічного кабінету університету, а під час літніх канікул в 1857 р. поїхав на Волинь з метою продовжити свої спостереження над кристалічними породами і підготувати наукову роботу

для здачі екзаменів на звання кандидата геології та мінералогії. Однак в Дерпт він не повернувся, екзаменів не складав, а переслав заяву з проською про звільнення з університету і був звільнений 30 листопада 1857 р.

Важке матеріальне становище змусило О.Чекановського поступити на службу в Київське відділення електротехнічної фірми "Сіменс і Гальске", що проводила телеграфну лінію в Індію. У цій фірмі він пропрацював понад п'ять років (1858-1863), щоби заробити собі на прожиття, проте не забував про геологію, мріяв про далекі подорожі. У вільний від роботи час вивчав і впорядковував палеонтологічні колекції, придбані Київським університетом, організував наукову екскурсію в Крим для проведення геологічних і ботанічних досліджень, вивчав англійську мову, сподіваючись виїхати з технічною бригадою в Індію і зайнятися вивченням південних схилів Гімалаїв. Якби не безгрошів'я та політичні події 1863 р., то О. Чекановський можливо став би одним з перших дослідників геології України, зокрема Українського кристалічного щита і силуру Поділля, до яких він найбільше проявляв інтерес і ґрунтовно готувався. Однак революційні події 1863 р. різко змінили його життя і плани. У Польщі почалося повстання за звільнення від царського самодержавства. Почалися заворушення і в Україні. Царський уряд придумав революційний рух і жорстоко розправився з всіма його активними учасниками. Був арештований і О. Чекановський. Його засудили на довічне заслання і етапом відправили на каторжні роботи в Сибір. Але навіть у важких умовах етапного шляху, долаючи пішки тисячі кілометрів, він використовував найменшу можливість для наукових досліджень. По дорозі в Сибір зібрав багату колекцію комах, визначив їх за допомогою саморобної лінзи, виготовленої з уламків скла розбитого графіна, яку пізніше передав Академії наук.

Дійшовши до м. Томськ, на початку 1864 р. О. Чекановський захворів на черевний тиф і залишився в лазаретному баракі. Через деякий час, ще не вилікувавши повністю, його відправили далі до місця заслання в Забайкалля, куди прибув у травні 1865 р. До осені 1866 р. перебував у селищах Севакове і Дарасун, а потім його перевели у ще більш глухе місце – в с. Падун Братської волості на Ангари.

Умови проживання засланих революціонерів тут були надзвичайно важкі, до цього ж місцеве населення дуже вороже ставилося до них, що ще більше пригнічувало О. Чекановсь-

кого, ослабило його морально і фізично. На щастя, це тривало недовго. Перебуваючи у відрядженні в Іркутську, його колишній друг, тепер уже академік Ф. Шмідт довідався від знайомих про важке становище Олександра і взявся його виручити. Допоміг чим міг матеріально, звернувся до місцевих властей і жителів села з проською полегшити умови життя засланих. Все це мало чудодійну силу і суттєво поліпшило становище засланих. О. Чекановський ожив душею і почав займатися дослідженням навколишньої місцевості, збирати геологічні матеріали, вести метеорологічні та ботанічні дослідження.

Протягом 1866-1868 рр. О. Чекановський вивчав геологічну будову берегів р. Ангари на ділянці від с. Падун до с. Братськ, склав першу схему розрізу силурійських відкладів цієї території, вперше зустрів тут виходи трапів і описав їх. Крім виявлення стратиграфії силуру та історії трапів, він вивчав четвертинні відклади і геоморфологію, діяльність підземних вод, наявність корисних копалин, проявлення мерзлотних процесів. А тим часом Ф. Шмідт повідомив про долю О. Чекановського визначних вчених Петербурга і, використавши свій вплив, добився, щоби його перевели з с. Падун в Іркутськ в розпорядження Сибірського відділення Географічного товариства, куди О. Чекановський прибув у вересні 1868 р. В Іркутську йому було доручено впорядкувати численні колекції Товариства, які він невдовзі привів у зразковий порядок і склав їх каталог. Після закінчення цієї роботи вченому було доручено провести геологічні дослідження Прибайкалля і всієї Іркутської губернії. Цю роботу він виконував протягом 1869-1871 рр., а у 1872 р. результати своїх досліджень уже виклав у монографії, яка була надрукована окремою книгою у 1874 р. Вона принесла йому славу одного з визначних геологів Росії. За цю працю Географічне товариство нагородило О. Чекановського малою золотою медаллю, а в 1875 р. на Міжнародному географічному конгресі в Парижі його геологічна карта Іркутської губернії була удостоєна найвищої нагороди – Золотої медалі першого класу.

В кінці грудня 1872 р. О. Чекановський розпочав підготовку до подорожі на Північ. Головна мета експедиції полягала у вивченні геологічної будови межиріччя Лени і Єнісею. Згідно проекту, затвердженого Географічним товариством, вона була розрахована на два роки. За перший рік необхідно було обстежити басейн Нижньої Тунгуски, а другий рік прис-

вячувався вивченню Оленьока. 26 березня 1873 р. О. Чекановський відправився на санях з Іркутська до витоків Лени і зайнявся дослідженням геологічної будови берегів верхніх течій Лени і Ангари, а 12 травня учасники експедиції вирушили на човнах по Ангари до витоків Нижньої Тунгуски. За три літні місяці 1873 р. вони обстежили всю течію Нижньої Тунгуски до гирла, нанесли її на карту і визначили довжину.

У вересні 1873 р. експедиція, пройшовши полярне коло, досягла Єнісею і 5 листопада повернулася в Іркутськ.

Головним результатом цієї експедиції О. Чекановський вважав відкриття величезного трапового покриву, простеженого ним по долині Нижньої Тунгуски на відстані понад 1900 кілометрів. Крім цього, він вперше охарактеризував територію вздовж ріки як плоскогір'я – височину з характерними столовими горами. Фактично він зробив наукове відкриття Середньосибірського плоскогір'я і описав рельєф його центральної частини.

Через півтора місяця після закінчення першої ним була підготовлена друга, ще важча експедиція, яка повинна була пересікти полярне коло і провести дослідження до цього ще не відомої тоді ріки Оленьок. 25 грудня О. Чекановський покинув Іркутськ і рушив у дорогу. Подорож тривала два місяці і, на кінець, у квітні експедиція досягла берегів Сюрунгни (Вілюя). Після декількох тижнів дослідження берегів озера Яконгна, 6 червня 1874 р. вийшла на досить велику ріку. О. Чекановський вважав, що це Оленьок, однак, виявилось, що це Мойєро (притока Котуя), а Оленьок знаходиться північно-східніше. З Мойєро через невисокий вододіл О. Чекановський перейшов на Оленьок і на плоті в липні почав сплав по річці, а на початку листопада добрався до її гирла.

Після цього О. Чекановський попрямував на Лену і далі до Верхов'янська, куди прибув 14 листопада. Декілька днів було витрачено на вивчення тріасових відкладів, 9 грудня прибув до Якутська, а 5 січня 1875 р. вже був у Іркутську, завершивши Оленьокську експедицію.

По закінченню цієї експедиції Географічне товариство запропонувало О. Чекановському організувати у 1875 р. нову експедицію в басейн рр. Хатанги і Анабара. Однак О.Л. Чекановський вважав свої дослідження в нижніх течіях Оленьока і Лени незакінченими і пропонував їх продовжити, щоби завершити геологічний опис пониззя Оленьока і дослідити бе-

реги Лени, але коштів на це не виділили, тому він позичив 1700 рублів, і на них самостійно організував експедицію в 1875 р.

15 травня 1875 р. на поштової бричці О.Л. Чекановський вирушив у верхів'я Лени, а звідти на човнах, плывучи вдень і вночі, 1 червня прибув до Якутська, а далі на оленях через Ленсько-Оленьокський вододіл добрався до гирла Оленьока і, провівши необхідні дослідження, повернувся назад. 27 жовтня прибув у Верхов'янськ. При сильних 40-50 – градусних морозах він 1 грудня добрався до Якутська, а після цього, рухаючись вдень і вночі, 20 грудня 1875 р. прибув до Іркутська і телеграмою повідомив Ф. Шмідта про своє повернення та виконану роботу.

За сім місяців вчений пройшов понад 11 тисяч кілометрів, привізши з собою опис пройденого шляху і 1500 палеонтологічних експонатів.

Трьохрічні дослідження О.Л. Чекановського на Півночі Східного Сибіру (1873-1875 рр.) дали для науки так багато нового і цікавого, що склали епоху у вивченні цієї обширної території.

Протягом трьох років О.Л. Чекановський пройшов 25 тисяч кілометрів, склав детальний геологічний опис досліджених районів і сформував уявлення про географію величезних просторів, що простягнулися від Монголії до берегів Північного Льодовитого океану.

Він зумів правильно розшифрувати геологічну будову величезної території Східного Сибіру, вперше описав величезні площі розвитку силурійських відкладів і розчленував вугленосні відклади на три товщі – пермську, триасову та юрську, вказав він і на широкий розвиток крейдових відкладів у басейні Лени.

У результаті експедицій О.Л. Чекановським були складені карти для басейну Нижньої Тунгуски, Оленьока і Лени; ці карти стали для цієї території не лише першими геологічними, але й першими географічними, йому довелося відвідати райони, де до нього не бував ні один вчений.

В експедиціях по Нижній Тунгусці і Оленьоку О.Л. Чекановський проводив комплексні географічні спостереження. Він описував рельєф, клімат, рослинність і населення відповідних територій.

О.Л. Чекановському належить порівняльний опис рельєфу великих областей – басейнів Нижньої Тунгуски і Оленьока.

У щоденниках О.Л. Чекановського немало записів біогеографічного характеру, а також

відомостей з метеорології та кліматології.

Зі своєї трьохлітньої експедиції на Північ Сибіру він привіз величезну кількість зоологічних об'єктів, головним чином комах і хребетних. Ним зібрано близько 4000 зразків вищої флори і фауни, 18000 екземплярів нині існуючих комах і хребетних, 9000 екземплярів сучасних рослин. Серед них було багато нових видів, ще не відомих науці.

Враховуючи величезні наукові заслуги О.Л. Чекановського, його амністували і звільнили від нагляду поліції 12 лютого 1876 р. і в день його народження дали дозвіл на проживання в м. Петербурзі.

Після дванадцятирічного заслання на початку березня 1876 р. О.Л. Чекановський виїхав у Петербург. Тут йому влаштували гарячий прийом, дали просторий добре обладнаний кабінет і декількох наукових працівників для допомоги в геологічних і картографічних роботах. Влітку 1876 р. він опрацював дві карти: басейну Ангари і Підкаменної Тунгуски, а також Лени вниз від Якутська до Балуна разом з рікою Яною. У цей же час вчений досліджує привезені з останньої експедиції скам'янілості, виїжджає в Стокгольм, щоби порівняти свої колекції з експонатами, привезеними шведськими науковцями зі Шпіцбергена, а після повернення подає Академії наук проект нової наукової експедиції з метою геологічного дослідження території між Єнісеєм, Леною, Анабаром, Хатангою і Пясиною. Але спорядження такої експедиції вимагало великих коштів і частина членів Президії Академії виступила проти його реалізації. Крім цього, на нього вплинуло, ймовірно, й те, що в Петербурзі він був самотнім, йому потрібно було повернути кошти, позичені для проведення третьої експедиції. Це дуже засмутило О.Л. Чекановського і викликало різке загострення нервової хвороби, пов'язаної з колишнім захворюванням черевним тифом. Йому здавалось, що він оточений ворогами, хотів тікати з Петербурга, і 18 жовтня 1876 р. прийняв велику дозу отрути і помер.

За своє порівняно коротке і надзвичайно важке життя О.Л. Чекановський зробив більше, ніж інші експедиції, що склалися з багатьох вчених. Безмежна любов до природи, рідкісна витривалість і наполегливість допомогли йому провести величезну експедиційну роботу. Загальна довжина його робочих маршрутів складає 27 тисяч кілометрів. Він залишив цінний матеріал, на основі якого написано низку монографій з різних галузей знань природничих наук. Того, що зробив О.Л. Чекановсь-

кий достатньо, щоби вважати його заслуги в галузі геолого-географічного вивчення Сибіру видатними, а його життя – науковим подвигом. Наукова громадськість належно оцінила його заслуги.

Іменем О.Л. Чекановського названо 13 видів викопних тварин і 10 видів рослин, 4 види сучасних рослин і 3 географічні об'єкти (кряж

Чекановського, гора Чекановського і селище Чекановське).

Життя О.Л. Чекановського, визначного вченого, його відданість науці, може служити яскравим прикладом для сучасних молодих дослідників.